

1. Τα μισά από τα αναθηματα του ιερου της Αγ. Ειρήνης, γύρω από την ουγοσχημη πέτρα. Στοκχόλμη, Medelhavsmuseet.

Η ΚΥΠΡΟΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ. Θρησκεία και τέχνη

Όπως και άλλες ιστορικές περίοδοι του γενικότερου ελληνικού πολιτισμού, η κυπροαρχαϊκή οφείλει το όνομά της στα κύρια χαρακτηριστικά και ρεύματα που επικρατούν στις διάφορες τεχνοτροπίες των καλλιτεχνών της εποχής. Διαδέχεται τη γεωμετρική κατά τη διάρκεια ενός μεταβατικού στάδιου που αρχίζει από τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. και τελειώνει τον 5ο, όπου ακολουθεί ο κλασικισμός. Και εδώ υπάρχει ένα μεταβατικό στάδιο, αισθητό με την εμφάνιση των πρώτων κλασικών τάσεων στην τέχνη, γύρω στα 475, που όλοι και αυξάνονται, ενώ παράλληλα ο αρχαιότητας σθήνει προεκτείνοντας αρκετά στοιχεία του μέχρι και τον 4ο αιώνα- αυτά εντάσσονται στη λεγόμενη υποαρχαϊκή τεχνοτροπία.

Σοφοκλής Σοφοκλέους
Αρχαιολόγος - Ιστορικός Τέχνης

Ο κυπριακός αρχαιότητος είναι το κράμα μιας πρωτότυπης σύνθεσης με περίπλοκη δομή, κατακλυμένης από μια απέραντη ποικιλομορφία δημιουργημάτων σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής έκφρασης και δραστηριότητας. Ο E. Gjerstad, στον τέταρτο τόμο της *Cyprus Swedish Expedition* (1948), χαρακτηρίζει αυτή την περίοδο σαν την μεγάλη και την πιο ενδεβή της κυπριακής ιστορίας, μιλώντας συνάμα για «εποκυπριακή» αναγέννηση σε μια συγκριμένη περίοδο ανεξαρτησίας (θλ. πιο κάτω). Κατά τη διάρκεια του αρχαιούσιου, εισέρουν στην Κύπρο πολλά ξένα ρεύματα από όλες τις χώρες που περιβάλλουν την νησί και κατακλύζουν την τοπική ισχυρή παράδοση, που και αυτή έχει πλουραλιστική μορφή: εκπορέυεται δηλαδή από τον αυτόχθονα «εποκυπριακό» πολιτισμό, ο οποίος δεν εξαφανίζεται στα τέλη της δεύτερης χιλιετίας από τη μια στιγμή στην άλλη, αλλά οι προεκτάσεις του είναι αισθέτες ακόμη σε προκεχωρημένο στάδιο της πρώτης χιλιετίας. Η τοπική παράδοση εκπηγάζει ακόμη και από τον ελλαδικό πολιτισμό που έχει μεταφευθεί στο νησί ήδη από την ύστερη χαλκοκρατία, επίσης δε και από τους ανατολικούς πολιτισμούς με τους οποίους η Κύπρος λόγω της γεωγραφικής της θέσης διατηρούσε από ανέκαθεν στενές σχέσεις. Από τα τέλη της δεύτερης χιλιετίας και

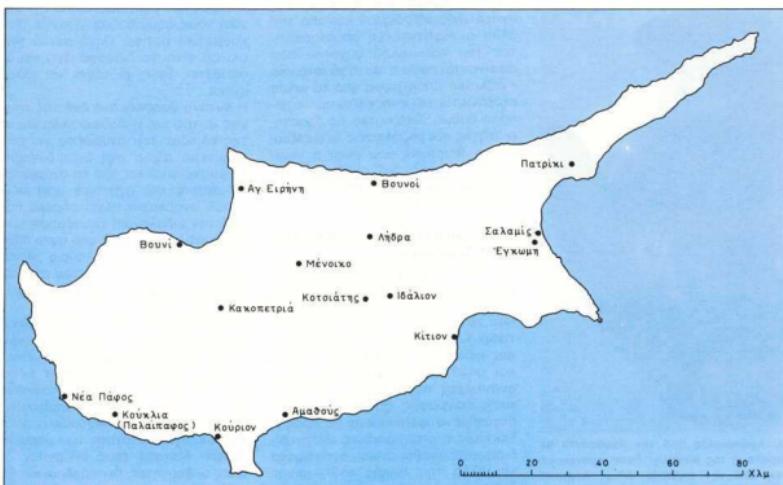
ιδίως στην πρώτη, οι Φοινίκες, των οποίων η μερική παρουσία στο νησί μαρτυρείται από επιγραφές που χρονολογούνται πριν τον αποικισμό του Κίτιου στα μέσα του 9ου αιώνα, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις σχέσεις μεταξύ Κύπρου και ανατολής.

Ιστορικά - πολιτικά γεγονότα
(Εναλλαγή πόλεμου και ειρήνης)

Τα κυριότερα ιστορικοπολιτικά γεγονότα, που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη ρύθμιση της κοινωνικής ζωής αλλά και στη διμόρφωση και εξέλιξη της καλτεχνικής δημιουργίας από την οποία μας ενδιαφέρει η θρησκευτική τέχνη, είναι τα ακόλουθα:

Μετά από τις πολιτικοστρατιωτικές και δημογραφικές αλλαγές στη νησί, που άρχισαν στην ύστερη χαλκοκρατία με τις μετακίνησεις πληθυσμών στο ανατολικό λεκανοπέδιο της μεσογείου (ο λαοί των θαλασσών στα αιγυπτιακά κείμενα) και το πέρασμα της γεωμετρικής εποχής, έχουμε για πρώτη φορά (με θάση τα μέχρι σήμερα αποκρυπτογραφήθεντα κείμενα), τη θεβαίωση για την υπάρξη των κυπριακών βασιλείων Φουκά, αυτά δεν εμφανίζονται συγχρόνως με τις γραπτές πηγές, όπου αναφέρονται, αλλά ωπωδήστε προστύχων και η

γένεσή τους πρέπει μάλλον να ανάγεται στα βάθη των περασμένων αιώνων. Τα βασιλεία αυτά αναφέρονται σε ασσυριακές επιγραφές του 7ου π.Χ. σαν φόρου υποτελή στον τότε ασσύριο μονάρχη Σαργών Β'. Οι επιγραφές αυτές προέρχονται από το παλάτι της Κοροσάτ και μια από το Κίτιο, εγχάρακτη πάνω σε ειδική στήλη. Η Κύπρος ονομάζεται *la (=νήσος)* που είναι επαρχία της Ιατνάνα. Όπως φαίνεται, η ασσυριακή επικυριαρχία συνέχισε και τον επόμενο αιώνα, γιατί ο Εσαρχαδών, μνημονεύοντας την επανοικοδόμηση του παλατιού της Νινεβί, αναφέρει σε σχετική επιγραφή (πρίσμα του Εσαρχαδών, 673/72 π.Χ.) δέκα κυριαρχίας βασιλεία που υποχρεωθήκαν να συνεισφέρουν για το κτίσμα του παλατιού αυτού. Είναι επίσης πιθανόν οι Κύπροι να δοθήκαν τον ασσύριο μονάρχη Λαουμπανινάλ, το 667, στον πόλεμο που επεχείρησε εναντίον του νουβιανού βασιλιά Ταχάρκα. Περί τα μέσα του ίδιου αιώνα (του 7ου), με την αποδυνάμωση της Ασσυρίας, φαίνεται ότι η Κύπρος έμεινε ανεξάρτητη για ένα περίοδο αιώνα, μέχρις ότου ο Αιγύπτιος φαράω Άμασις υπέταξε το νησί, αφού ανέβηκε στην έξουσία το 750. Η ακριβής ημερομηνία του τέλους της αιγυπτιακής κυριαρχίας στην Κύπρο και η απαρχή της περσικής δεν είναι σιγουρη. Ιανώς οι Κύπροι να υποτάχθηκαν αυτόδουλα στον Πέρση βα-

σιλιά Κύρο, αμέσως μετά την κατάληψη των Σάρδεων από αυτόν, το 546 π.Χ. Το επόμενο έτος, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, οι Κύπροι δορθρίζουσαν τον Κύρο εναντίον της Καρίας και το 539 εναντίον της Βαβύλωνας. Ο Ηρόδοτος επιβεβαίωνει ότι οι κύπριοι παραδόθηκαν μόνοι τους στους Πέρσες, χωρίς να λέει πότε ακριβώς και ότι έλαβαν μέρος στην εκστρατεία του Καρβύση κατά της Αιγύπτου, το 525. Η Κύπρος ανήκει τώρα μαζί με τη Φοινίκη και την Παλαιστίνη στην δι Στρατηία. Η κυριαρχία των Περσών συνεχίζεται και τον δι αιώνα μα τα γνωστά γεγονότα της εξέγερσης των Κύπριων μαζί με τους ίωνες, το 499/98. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε τότε ο βασιλιάς της Σαλαμίνας Οντσιαλός. Η εξεγέρση τελικά απέτυχε, μετά από την υπερισχυση των Περσών σε μάχη κοντά στη Σαλαμίνα, όπου φαίνεται πως θα νικούσαν οι Κύπριοι, αν δεν υπαναχωρούσε ο Σταδάνωρ, ένας από τους Κύπριους βασιλείς. Η νίκη που είχαν επιτύχει τότε οι ίωνες κατά του περοικού στόλου απεδείχθη άκαρπη λόγω της ήττας στη Σαλαμίνα.

Θρησκειολογική και θεογραφική* αναφορά στην αρχαϊκή περίοδο

Υπάρχουν λοιπόν από τη μια η εντατική εναλλαγή στο πολιτικό πεδίο,

3. Ειδώλιο της Μεγάλης Θεός ωπό φημένο πτήλο, Κοπενχάγη, Nationalmuseet, inv. no. 3719.

4. Ειδώλιο της Μεγάλης Θεός ή ιερείας από τα Κουκλά. Ψημένος πτήλος, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, αρ. 1899. 12-29.1.

που εγγράφεται στο γενικότερο αιώνα πολιτάρχου πολιτικό κλίμα της ανατολικής Μεσογείου και από την άλλη οι πολιτισμικές δραστηριότητες του κοινωνικού συναλού που υφίσπενται πάνω σ' αυτό το ιστορικό - πολιτικό υπόστρωμα από το οποίο εξαρτώνται και επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό. Από αυτές τις δραστηριότητες και εκσήλωσιες έχωριζουμε τη θρησκεία που είναι η γενειούργος αιτία της ανάδυσης των θεοτοκιών μέσα από την εικοστή εκφραστή της εποχής:

Υπερβολή στη θρησκευτική καλλιτεχνική δημιουργία

Το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό της κυπροαρχαικής τέχνης είναι η υπεραφθονία του «θρησκευτικού υλικού» που το συνέθετον πλήθων λατρευτικών και αναθηματικών αγαλμάτων και ειδωλίων, τελετουργικά σύγεια και άλλα σκευή. Ζωγραφισμένες ή αναγλυφές παραστάσεις αναθηματικές επιγραφές, φυλακτά και άλλα αντικείμενα φορτισμένα με προφυλακτικές ή αποτροπαίκες ιδιότητες, διάφορα αναθηματικά αντικείμενα και άλλα της λαϊκής καθημερινής ζωής με παραστάσεις και σύμβολα

θρησκευτικής προέλευσης, που είναι ιδιαίς αποφορτισμένα από την αρχική τους σημασία και γίνονται διακομητικά μοτίβα. Πηγή αυτού του υλικού είναι τα διάφορα ιερά και οι αποθέτες τους, οι τάφοι και άλλοι χώροι. Η έντονη θρησκευτική ζωή της εποχής αυτής και η θάβεια εναπόδεση της ελπίδας του ανθρώπου για ένα καλύτερο αύριο στη θεία δύναμη, διερμηνεύεται και από τα αναρίθμητα αστικά και αγροτικά ιερά που έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα και από την ειδολογική ταξινόμηση των ευρημάτων. Σε πολλά από αυτά δρέθηκαν αποθέτες με πλούσιο υλικό, κυρίως αναθηματικό, εκτός από τα άλλα αντικείμενα στους κύριους χώρους του ιερού.

Η εικονογραφική δομή, η τυπολογία, η ενδυμασία και τα συμβόλα όλων αυτών των εκπονημάτων των εικαστικών τεχνών, μελετώνται μέσα από το πρώτα της παραστασιολογίας*, δίνουν τόπο στην ερμηνευτική αρχαιολογία και καθορίζουν ή εικάζουν την ταυτότητα των μορφών αυτών. Μεταξύ τους υπάρχουν οι ίδιες οι θεότητες, οι πάρεροι και τα εμβληματικά τους ζώα, διάφοροι

2. Αμφορίας από την Αραθούντα με προτομή της Μεγάλης Θεός, εμπνευσμένη από την αγιότητα Αθώρ. Λόρνακα, Μουσείο Πειρίδη.

5. Αγαλματίδιο του «Ηρακλή - Μιλάκη» από το
Καζάφων. Ασβεστόλιθος. Κυπριακό Μουσείο,
αρ. 1934/III-16/1/60.

6. Αγάλμα του Διού από το Κίτιο. Κυπριακό
Μουσείο, αρ. K. 139.

δαιμονες, τέρατα, πρόσωπο του ιερατειου, πιστοι που προσφέρουν ζώα ή άλλα δώρα στο ιερό ή που ανασηκώνουν τα χέρια σε σάστα χαιρετισμού και απόδοσης λατρείας προς τη θεότητα, ποιειστες (πεδοί, έψιπτοι και αρμπτλάτες), διάφορα ζώα και πουλιά (ταύροι, κριοί, άλογα, περιστέρα...), αναθηματικό αγαλματίδια παιδιών και μεγάλων που ζήτησαν ή ήτονταν τη θεραπευτική ή άλλη ευεργετική χάρη της θεότητας αλλά και παραστάσεις οργάνων του σώματος προς θεραπεία.

Στις αγροτικές περιοχές συναντώνται κυρίως τα τεμένη. Σε πολλές επίσης περιπτώσεις έχουν ανευρεθεί, κατά τη διάρκεια άλλων εργασιών, αποθέτες με πλούσιο υλικό, συχνά αγάλματα και ειδώλια, που μαρτυρούν την κοντινή υπαρξη καποιου ιερού, όπως στην Κακοπετριά, κοντά στο μνηστήρι του Αποστόλου Βαρβάνα στα Σαλαμίνα, στο Πάτρικι, στο Καμμισαράϊτο της Λεμεσού και αλλού. Τα αγάλματα και τα ειδώλια, που συνήθως υπερέχουν σε αριθμό ανάμεσα στα ευρήματα των αποθέτων αυτων, φαίνεται να τα έσπασαν σκοτώμα πριν την εναπόθεση τους στους λάκκους ή την ώρα που τα έρ-

ριχναν μέσα σ' αυτούς, ίσως λόγω τελετουργικών απαιτήσεων και θρησκευτικών δοξασίων. Το υλικό που βρίσκεται μέσα στα ίδια τα ιερά διατηρείται ως επί το πλειστον σε καλύτερη κατάσταση, αν έτυχε να παραμείνει εκεί και να φθάσει μέχρι τον αιώνα μας, όπως στο ιερό κοντά στην Αγία Ειρήνη (εικ. 1) Εδώ όλα τα αγάλματα και ειδώλια βρέθηκαν γύρια από μια ελαφρά αυγόσχημη πέτρα, από την αντικείμενη λατρείας που ίσως, σαν είδος βαύτιλου, να εναρπάνει την ίδια τη θεότητα του ιερού. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται και από το γεγονός ότι ορισμένα πρόσωπα και τέρατα (εικ. 10) μεταξύ των αναθημάτων υπάνων το ένα και τα δύο χέρια (παλάμες ανοικτές) σε ένδειξη λατρείας προς την πέτρα αυτή. «Άλλα παραδείγματα λιθολατρείας στην Κύπρο είναι ο βαυτίλος της Αφροδίτης στα Κουκλία της Πάφου που περιγράφεται από τους αρχαίους συγγραφείς και ίσως άλλη σφαιρική πέτρα από ιερό του Μεγάλου θεού στο Μένονικο.

Θεοί και θεές μέσα από την τέχνη

Η θρησκευτική έκφραση και εκδηλώ-

σεις εκτυλίσσονται μέσα στα πλαίσια που έχουμε σκιαγραφήσει. Γνωρίζει πολλές ξένες επιδράσεις, συνέχιση του αυτόχθονα χαρακτήρα της, που άρχισε από τα τέλη της 2ης χιλιετίας, προσθένει αμείωτα, κυρίως στα αστικά κέντρα, παρά στις αγροτικές περιοχές, με αποτέλεσμα η θρησκεία να παρουσιάζει ένα πολύτλοκο διαστρωματικό χαρακτήρα αλλά και ενδιαφέρουσα ποικιλομορφία. Χαρακτηρίζεται κυρίως από τη λατρεία των φυσικών δυνάμεων που σχετίζονται με τη γονιμότητα, οι οποίες λαμβάνουν υπόσταση μέσα από τις διάφορες θεότητες. Αυτές αποκτούν πολλαπλές ιδιότητες και καθηκόντα που αφορούν όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής του ανθρώπου από τη γέννηση μέχρι και τον θάνατο με τις επιπτώσεις του. Μεταξύ τους επικρατούν κυρίως οι προσωπικότητες του Μεγάλου Θεού, της Μεγάλης Θεάς και ενδός νεαρού τρίτου θεού που ενσαρκώνει συχνά τη βλάστηση. Ένα από τα αγαπητά θέματα της θρησκευτικής εικονογραφίας είναι οι θεότητες και ο συναρφής μ' αυτές κόμματος, θούτου και πάλι ξεχωρίζει το θείο ζεύγος του ουράνιου θεού και της θεόνιας θεάς μητέρας, οι οποίοι επιφανίσσονται μέσα από ένα ανεπανάληπτο πολυμορφισμό, που συχνά δεν επιδεχεται σίγουρη καταφατική ερμηνεία λόγω της έλλειψης ρητών γραπτών πηγών και των τάσεων συγκριτισμού που υπάρχουν.

Η Μεγάλη Θεά, που έγινε αργότερα η Αφροδίτη, ανάγει την καταγωγή της στη προϊστορικά χρόνια. Παρά όλες τις εξωτερικές διαφοροποιήσεις στη λατρεία, εικονογραφία και ονοματολογία, ανάλογα με το γεωγραφικό χώρο, είναι στο βάθος η ίδια θεότητα με την Ιστάτη της Μεσοποταμίας που έγινε κατόπιν η Αστάρτη (=Αστάρτη) στη Συροπαλαιστίνη, την Κυβέλη στη Φρυγία, την Ισίδα και την Άθω στην Αιγύπτο κλπ. Σ' αυτήν ενσαρκώνται η αώνια αρχή της μητέρας, της τροφού, που δίνει τη ζωή και γενικά τη γονιμότητα εκφραζόμενη υπό τη θηλυκή της έννοια, γι' αυτό και προσωποποιεί κυρίως τη γη, αλλά μπορεί να λαθεί και ουράνιος όμηρος που μαρτυρείται από τη συνέστωση της με ηλιακά σύμβολα, όπως ο ίδιος ο ηλιακός διάκος και οι παραλλαγές του, το λιωντάρι και άλλα, καθώς επίσης και από την επικλοπή της, «Αφροδίτη Ουρανία». Και η αντίστοιχη ανατολική θεά, η Αστάρτη, προσανομάζεται «βασιλίσσα των ουρανών». Σύμβολα της Μεγάλης Θεάς είναι ασφαλώς η περιστέρα, η οποία, ίσως σε κάποιο παλαιότερο στάδιο ζωμορφισμού να παρουσιάζει την ίδια τη θεά, δηλαδή

η επιφάνεια της θεότητας να εκδηλώνοταν μέσω του ιερού της πτηνού. Επίσης το λιοντάρι, η σφίγγα και το φίδι μπορούν να συνδέονται μαζί της. Μεταξύ των μορφών που μπορεί να λαβεί η θεά αυτή είναι εκείνη της Πότνιας Θηρίου, της Αιγυπτίας ομολόγου της: Άθωρ (εικ. 2) και της Αστάρτης μπορεί να παρουσιάζεται ενέρχονταν ανάμεσα σε δύο σφίγγες ή όρθια (υγρή ή ενδέδιμενή) σε διάφορες συμβολικές - ιερατικές στάσεις και σημασιολογικές χειρονομίες, όπως επιδεικνύοντας τα στήθη της ή ακόμη ένα στήθος και το υπογάστριο (εικ. 3), σημάνοντας την παρουσίαση των 40 αιώνων σκόπων. Μπορεί ακόμη να εμφανίστει με υψηλέντα χέρια (εικ. 4) εκφράζοντας επικλήση, δέσητο, ευλογία ή χαιρετισμό (τύπος της Μεγάλης Κρητικής Θεάς), να παρουσιάστει έγκυος (τύπος της θεάς Gravida), σαν Κουροπόδαρός (απόλιτη δρεφοκρατούσα) ή να θλάζει τον νεαρό θεό που κρατά, ή σαν παράθυρο (τύπος της Αφροδίτης Παρακυπούσας).

Η Μεγάλη Θεά σχηματίζει ζεύγος με τον Μέγαλό Θεό. Είναι και αυτού

8. Αγαλματίδιο του Μεγάλου Θεού με κέρατα κριού. Ασβεστόλιθος. Κυπριακό Μουσείο, αρ. 1968-V-30/692.

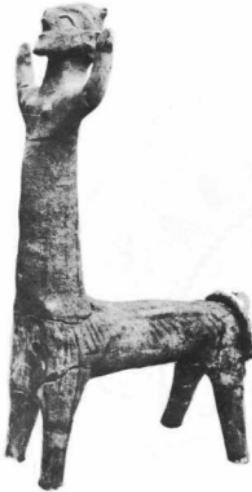
9. Ειδωλίο ανθρώπου με προσωπίδα ταύρου από την Αμαθύστη. Ψηλόνες πηλός. Αρχαιολογικό Μουσείο Λεμεσού, αρ. 714/1

7. Αγάλμα του «Ηρακλή - Μίλκαρθ» από το Ιδαίο. Ασβεστόλιθος. Παρίσι, Μουσείο του Λουύμπου, αρ. AM 641.

μεμβατικό το όνομά του, διοτί δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς ονομάζοταν πάρα μόνο με υποθέσεις. Έρευνα μέσω της μεταγενεστέρα ελληνικού ονόματα και προωνυμία του. Ο θεός αυτός έχει ουράνια φύση και προσωποποιεί κυρίως τα ατμοσφαιρικά φαινόμενα (αστραπή, βροντή, κεραυνό, βροχή). Είναι ο ίδιος του φωτός, της ουρανίας αυτής φωτιάς που είναι ο ίδιος ο ήλιος και υπό αυτή τη μορφή φωνείται να επιστρέψῃ με τον ελληνικό Απόλλωνα και τον ανατολικό Ρεσετ. Σαν ηλιακή θεότητα μπορεί να προσωπίσται φέροντας τόξο και βέλη με τη μορφή του «Ηρακλή-Μίλκαρθ» (εικ. 5). Τα βέλη μπορούν να αυμαδούνται τις ακτίνες του ήλιου και, κατ επέκταση, η εκφενδόνιση τός την ήλιακη ακτινοβολία. Είναι όμως και θεός του κεραυνού, όπως ο ελληνικός Διός, ο φοινικικός Βαύλ, ο Αμάν στην Αιγύπτο, ο Χατάτ στην Συρία, ο Εννλά στη Μεσοποταμία και ο Τεασύτης στους Κετταίους. Γι' αυτό είναι συχνά οπλισμένος με τον κεραυνό και παρουσιάζεται τότε σε στάση πολεμιστών με το αριστερό πόδι προς τα εμπρός και το δεξιό χέρι σπικωμένο. Κρατώντας τον κεραυνό (εικ. 6), που αποδίδεται σχηματοποιημένο ως μορφή ελιγμωραγμούσιδους καρφιού ή ακονιού, ο κεραυνός μπορεί ακόμη να αυμαδούνται με το ρόπταλο, το βασιλικό ακήπτερο, το μαστίγιο και τον διπλό πλέκτη. Η βαθεία εννοία αυτών των παραστάσεων του θεού είναι η καταπολέμηση των ολέθριων και σκοτεινών δυνάμεων, δη-

λαδή τη νίκη του καλού πάνω στο κακό. Αυτή η νίκη μπορεί να διατυπώθει συμβολικά με διάφορους τρόπους. Για παράδειγμα, ο θεός, ρίχνοντας τον κεραυνό του, διαλύει τα μαύρα σύννεφα που εμποδίζουν το ηλιακό φως να διαποτίσει τη γη. Τα σύννεφα υργοποιούνται και πεφτούν σαν βροχή η οποία απορρόφαται από τη γη, κι αυτό είναι το ευεργετικό αποτέλεσμα της νίκης του καλού. Αυτή η επαφή της βροχής με το χώμα συμβολίζει την ένωση ουρανού και γης, δηλαδή τον ιερό γάμο μεταξύ του Μεγάλου Θεού και της Μεγάλης Θεάς. Αυτή η ένωση αναπαριστά την αρχέτυπη μορφή του κοσμού, όπως φαίνεται μέσα από διάφορες μυθολογικές και φιλοσοφικές συστημάτων, όπως την ελληνική, όπου αρχικά ο κόσμος είχε σήγημα αυγού ή σφαιρας της οποίας τα δύο ημισφαιρια χωρίζομενα, το επανύπαντον ο θεός Ουρανός (που στις επόμενες θεοί κείνες αντικαταστάθηκαν από το Διά) και το κατώ όχι Γη. Από αυτό το διαχωρισμό της κοσμογονικής σφαιρας ή αυγού γεννήθηκε επίσης και ο Ερώτας, γνωστός σαν γιος της Αφροδίτης, που εξασφαλίζει την συνοχή του κοσμού και την ελέγχη μεταξύ των αντιθέτων γονιμοτήσιων δυνάμεων. Επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο μύθος της Δανάης (της οποίας το όνομα φανερώνει χρωνία φωτή) με την οποία ο Διός ενώνεται ως μορφή χρυσής τροχής. Είναι ακριβώς η ένωση της βροχής με τη γη που προκαλεί την αναπτυξή της βλαστη-

10. Τέρας με μια ανθρώπινη σώμα και μια τουρόμορφο. Ιερό Αγίας Ειρήνης. Ψημένος πλάσιο. Κυπριακό Μουσείο, αρ. Α.Ι. 1690.

σης η οποία ταυτίζεται συχνά με εναν νεαρό θεό όπως τον Ἀΐδων. Αυτό το φαινόμενο είναι πρόδρομο στο μεσογειακό χώρο, όπου μετά τις πρώτες φθινοπωρινές δροχές που ποτίζουν την Ερημαγέτη γη, ανοικύφαται η βλαστότητα και πρασινίζουν τα χωράφια. Αυτός ο νεαρός θεός, που εναρπάκει το πνεύμα της βλαστότητας, λαμβάνει διωφρες υποστάσεις ανάλογα με την περιοχή, μπορεί δε να γίνεται και ο σύντροφος της Μεγάλης Θέας. Ετοιμένος να λατρεύει τον Ταύρο, πάρερδο της, λιστά στη Μεσοποταμία, που οποιους το ονόμα προέρχεται από τη σουμερική γλώσσα και σημαίνει «ο πραγματικός γιος», τον Ἀΐδων στη Φοινίκη (το ονόμα του στα φοινικικά και εβραϊκά σημαίνει «Ο Κυρίος»), που πέρασε κατόπιν από ελληνικό χώρο μάλλον μέσω Κύπρου, όπου ήταν επίσης γνωστός. Ανάλογες θεότητες είναι ο Ἀττις, ο σύντροφος της Κυβέλης στη Φρυγία, ο Ειδουν στην Καρχηδόνα και στο Κίτιο, ακόμη και αυτός ο Ιασίων με τη Δήμητρα και ο Αιγυπτιακός Οσριός.

Επανερχόμαστε στο Μεγάλο Θεό για να δούμε ποιες άλλες μορφές μπορεί να λαβεί, ποιά είναι τα σύμβολα και τα ερμηλητικά του ζώα. Μπορεί, όπως και η συζήντηση του, να συνδεύεται από τον ήλιακο διάκο, το λιοντάρι, τη σφίγγα, αλλά και από τον αετό, τον ταύρο, τον κριό, να κρατά όπλα-σύμβολα στα όπα του κεραυνού (εικ. 6), το ρόπαλο (εικ. 7), το κοντάρι, τον πλέκευ, να φέρει κεραφόρο κάλυμμα στην κεφαλή, να εν-

δυεται το δέρμα λιονταριού (=λεοντή) (εικ. 5,7), το δέρμα κριού (τύπος του Βάαλ-Άμμων του Διός-Άμμων), κλπ. Ο ήλιακός διάκος, το λιοντάρι, η σφίγγα και ο αετός φανερώνουν ασφαλώς την ουρανία και ήλιακη φύση του θεού και τα ζώα όπως ο κριός και ο ταύρος τη σχέση του με τη γονιμότητα. Φαίνεται ότι σε παλαιότερα στρώματα της κυπριακής θρησκείας, πρότοις ακόμη επικρατούσουν οι ανθρωπόμορφες παραστάσεις, η επιφάνεια του θεού μπορούσε να εκδηλωθεί δια μέσου των ιερών του ζώων, όπως του ταύρου και του κριού. Αυτή η υπόθεση ενοιχύεται από κατάλοιπα που διατηρήθηκαν στην αρχαϊκή εικονογραφία του θεού και με τη σύγκρισή τους με τον ανατολικό, ελληνικό και αιγυπτιακό χώρο. Μπορεί λοιπόν το κύπριος θεός να λαβεί τη μορφή ενθρόνου κριοκέφαλου ανθρώπου που την αντέλει φυσικά από τον αιγυπτιό Άμμων και τον φοινικικό Βάαλ-Άμμων, αλλά και να εμφανίζεται σαν ανθρώπος με κέρατα κριού (εικ. 8) ή όπως ο Ζεύς - Άμμων και ο Βάαλ - Άμμων. Στην Αίγυπτο, ο Άμμων μπορεί να εκδηλωθεί και μέσω του κριού αυτού καθ' εαυτού. Σ αυτού του τύπου τις παραστάσεις, ο ουράνιος θεός του κεραυνού δεν εμφανίζεται σε ενεργητική και δυναμική στάση σαν επιτίθεμενος πολεμωτής. Βρίσκεται σε κοθημένη αδράνη και ήρεμη θέση, σε επιθύμητη μεγαλοπρέπεια, όπως ο ενθρόνος Διός κρατώντας συνήθως το σκήπτρο του και συνοδευόμενος από ένα αετό ή τη Νίκη, για παραδείγμα στο χρυσελεφάντινο αγάλμα του στην Ολυμπία, έργο του Φειδία. Η διαδικτύτης δράσης και ημεριάς συμβιβάζεται με την ίδια τη φύση και το χαρακτήρα του θεού. Μπορεί από τη μια να εκφράζει τις ενεργητικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο ουράνιο στέρεμα, κυρίως στη γεωμετρική περίοδο μέσω των πολλών ειδωλιών ταύρου που δρέθηκαν εκεί, αφού απουσιάζουν οι ανθρωπόμορφες θεικές παραστάσεις. Αυτό φυσικά δεν μπορεί να σημαίνει κατ ανάγκη τη ταυρόμορφη αντιληφή της θεότητας, αλλά να οφείλεται στο ότι η επιφάνεια της εκφραζόταν μέσα από τη μορφή της αιγυπτιακής πέτρας γυρω από την οποία δρέθηκαν τοπο-

σης μέσα από παραστάσεις του, όπως αυτή που είναι ένθρονος και μεγαλόπετρα ακίνητος, την κατάσταση στατικότητας και γαλήνης στην οποία μπορούν επίσης να περιέλθουν οι ενεργοτοιχείς δυνάμεις της φύσης: «ο ουρανός δεν είναι πάντοτε συννεφιασμένος, οι βροντές, οι κέραυνοι και η βροχή κάποτε σταματούν. Ο τάύρος πρέπει επίσης να παρουσιάσει παλαιότερα το θεό. Ήδη από τα τέλη της 2ης χιλιετίας, σε πινακίδες από την Ουγκαρίτη, στην απέναντι συριακή όχθη από την Εγκαμητ και τη Σαλαμίνα, αναφέρεται η ταυρόμορφη φύση του Βάαλ που είναι ο αντίστοιχος του Δία και του Μεγάλου Θεού της Κύπρου. Στην αρχαϊκή περίοδο, ο Βάαλ παρουσιάζεται πάνω σε πολύτυμους λίθους, που δρέθηκαν τόσο στη Φοινίκη όσο και στην Κύπρο, με κεφαλή ταύρου. Στον ελλαδικό χώρο ο Δίας μπορεί επίσης να λαβεί τη μορφή ταύρου στις ακηγές αρμαγής της φοινικικής πριγκίπισσας Ερώπης και στο μύθο της Ιους. Στην Κύπρο οι παραστάσεις ταύρων παιζούν σημαντικό ρόλο και η ιερή αντικρυστή του ζώου αυτου εκφράζεται ήδη από τις αρχές της 2ης χιλιετίας με τις μακέτες από τους Βουνούς και τον Κοτάστη, όπου υπαίθριοι στάλιοι στεμένοι στις καρυφές με βουκράνια είναι να το επικεντρώ λατρείας. Επίσης προσωπιδές ταύρου ερχομούντο σε διάφορες τελετές ή και σε άλλες ευκαιρίες, ίσως προς μίμηση της ταυρόμορφης όψης της θεότητας (εικ. 9). Στο ιερό της Αγ. Ειρήνης (εικ. 1), σύμφωνα με τον E. Gjerstad, η βεστότη πρέπει να εκδηλώναται κυρίως στη γεωμετρική περίοδο μέσω των πολλών ειδωλιών ταύρου που δρέθηκαν εκεί, αφού απουσιάζουν οι ανθρωπόμορφες θεικές παραστάσεις. Αυτό φυσικά δεν μπορεί να σημαίνει κατ ανάγκη τη ταυρόμορφη αντιληφή της θεότητας, αλλά να οφείλεται στο ότι η επιφάνεια της εκφραζόταν μέσα από τη μορφή της αιγυπτιακής πέτρας γυρω από την οποία δρέθηκαν τοπο-

11. Φοινικικό νομίσμα από τη Λαπίθο με προτομή της Αθηνάς. Πρώτο ημίου του 5ου αι. π.Χ., Λονδίνο. Βρετανικό Μουσείο.

12. Σχέδιο αργυρής φωλίας με έκτυπο και εγχάρακτο διάκοσμο από την Αμαθουντα. Λονδίνο, Βρεττανικό Μουσείο, αρ. WAA 123053.

θετημένα τα αναθήματα, όπως φαινεται στη φωτογραφία. Αυτή η πέτρα ερμηνεύθηκε από τους Σουηδούς ερευνητές που ανέσκαψαν το ιερό σαν «αντικείμενο λατρείας». Στα αρχαϊκά στρώματα του ίδιου ιερού βρέθηκαν κατάλοιπα κεραυνών από ψημένο πήλιο που μαρτυρούν τη λατρεία του Μεγάλου Θεού και τερατόμορφες υπάρξεις με το μισό σώμα ανθρώπινο και το άλλο ταυρόσχημο (εικ. 10). Επίσης και η σύγχρονης του Μεγάλου Θεού μπορεί να λατρευόταν εδώ, κρίνοντας από μερικά ειδώλια της που βρέθηκαν μεταξύ των αναθημάτων.

Συγκρητισμοί και ξένες θεότητες

Ένα από τα σημαντικότερα θέματα που παρεμβάλλονται στην μελέτη και ερευνα της σύνθεσης και της εικονογραφίας του κυπροαρχαϊκού πάνθεου είναι η συνταύτητα και ο συγκρητισμός μεταξύ δύο ή και περισσότερων θεοτήτων. Αυτό συνέβηκε με τις αυτούχοντες θεότητες που μέσα από τη πρόσδο του εξελληνισμού του νησιού ταυτίστηκαν με τις αντίστοιχες ελληνικές, αλλά και με τις φοινικικές και αιγυπτιακές. Επίσης συγκρητισμοί έγιναν και μεταξύ των φοινικικών και των ελληνικών θεοτήτων που λατρεύονταν στο νησί. Αυτές οι συνταύτησεις και αναμίξεις είχαν συχνά σαν αποτέλεσμα την επικράτηση των ελληνικών θεουματών, επικλήσεων. Η επιθέτων,

σπανιότερα δεν των φοινικικών. Άλλα και την εικονογραφία των ελληνικών, ανατολικών και αιγυπτιακών θεών σφετερίστηκαν οι υπότιτες θεότητες, για να ξεφύγουν πολλές φορές από το στάδιο του ανεικονισμού, ή του ζωωμορφισμού, που φαινεται να υπήρχαν πολλά εντόνα στα προϊστορικά στρώματα της κυπριακής θρησκείας. Βέβαια μέσα από αυτές τις συνταύτησεις πέρασαν στην Κύπρο και διάφορα στοχεία λατρείας από τον αιγαϊκό και ανατολικό χώρο. Επίσης κατά την αναδημόρηση της θρησκείας μέσα από τις αρχαιολογικές και φιλολογικές πηγές, τους τύπους λατρείας, την ονοματολογία και παραστασιολογία των θεότητων, προκύπτει αυσχά το ερώτημα της πραγματικής ταυτότητας ενός θεού ή θεάς, που αναδύεται μέσα από μια παρασταση ανατολικής ελληνικής, η οποία αιγυπτιακή προέλυση, ή που φέρει ένα ελληνικό έντιτη ανατολικό όνομα. Σύμφωνα με τον O. Masson, μερικές θεότητες που φέρουν κατά την ιστορική περίοδο ελληνικό όνομα, είναι στο βάθος «εξελληνισμένες μεταμορφώσεις» (avatars hellénisées) της παλαιότερης κυπριακής θρησκείας, δηλαδή της ετεοκρυπτικής*. Φαινεται όμως, ότι, όχι μόνο θεότητες που φέρουν ελληνικά ονόματα, αλλά και ορισμένες που οικειοποιούνται μια ελληνική ή ανατολικού τύπου εικονογραφία είναι στο βάθος οι παλαιότερες τοπικές θεότητες. Επίσης μπορεί να έχουμε διφορούμενες παραστάσεις που με βάση την εικονογραφική τους σύ-

σταση να ταυτίζονται εύκολα με μια ελληνική ή και ξένη θεότητα. Το ίδιο συμβαίνει και με τις φοινικικές θεότητες στην Κύπρο, οι οποίες επίσης μπορουν να επενδύονται παραστάσεις των αντίστοιχων ελληνικών θεοτήτων με τις οποίες ταυτίστηκαν η απλώς να επερεπεδούνται από αυτές. Τέτοια είναι η περίπτωση της φοινικικής Ανάτ, ομολογίας της Αθηνάς, όπως φαίνεται από τα φοινικικά νομίσματα της Λατήθου (εικ. 11), που φέρουν πρωτομή της Αθηνάς και φοινικικές επιγραφές. Κατά τον ίδιο τρόπο, στα φοινικικά νομίσματα του Κίτιου, ο Μεγάλος Θεός Μίλκαρτ (= βασιλιάς της πόλης), σύντροφος της Αστάρτης, παρουσιάζεται με εξελληνισμένη ώψη που δαίνεται κατά ένα μεγάλο μέρος από τον Ήρακλή αλλά και από ανατολικές και αιγυπτιακές θεότητες. Η ανατολική και αιγυπτιακή επιδροση είναι πιο έντονη στα αγάλματα που βρέθηκαν σε ιερό του θεού αυτού στο Κίτιο αλλά και σε ιερό του αντίστοιχου Μεγάλου Θεού που λατρευαν στο Κύπριο, ανάλογα με εκείνη της εικόνας 7. Αυτού του τύπου τα αγάλματα ταυτίζονται, σύμφωνα με την ελληνική θρησκεία και μιθολογία με τον Ήρακλη, σύμφωνα άσμα με το χώρο ευερυθότης τους και την εποχή στην οποία ανήκουν, ταυτίζονται με τον Μίλκαρτ, αν βρέθηκαν σε φοινικικά ιερά, ή με τον Μεγάλο Κύπριο Θεό, όπως εκείνα που βρέθηκαν στο ιερό των Γόλγων, του Βουνού και αλλού. Αυτές οι διφορούμενες παραστάσεις προκαλέσαν

την επινόηση από τους σύγχρονους μελετήτες συμβατικών συγκρητικών ονομάτων, όπως του «Ηρακλή - Μιλκάρτ» γι' αυτού του τύπου τα αγάλματα (εικ. 7).

Διάφορες όλλες ελληνικές, ανατολικές και αιγυπτιακές θεότητες ειδαγονται επίσης στην αρχαϊκή Κύπρο. Όπως διαπιστώθηκε, ταυτίζονται συχνά με τις θεότητες που λατρεύονταν ηδη στο νησί. Οριμένες όμως φορές είναι δισκολό να ξέρουμε κατά ποσού οι παραστάσεις αυτών των θεότητων αντιπροσώπευσαν στα μάτια των Κυπρίων κάποια δική τους θεότητα ή την ιδια τη έννη, ή ακόμη, αν αυτές οι έννου τύπου παραστάσεις, στερημένες από τη βρησκετική σημασία που είχαν στη χώρα προέλευσης τους, αποτελούν πια διακομικά μοτίβα. Αυτό το ερωτηματικό παραμένει για ορισμένες αιγυπτιακές θεότητες που εμφανίζονται σπανιώς ή απορραπίδα στην κυπροαρχαϊκή τέχνη, για παράδειγμα πάνω σε μεταλλικές φυλακές, όπως εκείνη της εικόνας 12. Μεταξύ αυτών είναι η τριάδα -Οστριάς, Ιαίς και Όρος-, ο ιερακόφελας Ρε-Χαράχτη, ο Θεός με κεφαλή θιδύδη, ο Πταχ, η Νέφρως, ο Σέκερ (η Σόκαρης), ο Χεχ και άλλες. Μερικές αιγυπτιακές θεότητες εμφανίζονται πολύ συχνά, όπως η Άθωρ που ταυτίζεται με τη Μεγάλη Θεό και ο Βησσάς (Bes) που, σαν θηριωδαστής, φαίνεται να συσχετίζεται με τον Ηρακλή, τον Μιλκάρτ και το Μεγάλο Θεό του νησιού. Πολλές αλλές αιγυπτιακές θεότητες και θρησκευτικά σύμβολα παρουσιάζονται στα φυλάκια και άλλα μικρά ειδώλια από φαγετιανή και γυαλί.

Γλωσσάριο του συγγραφέα

Ετεοκύπριοι: Συμβατική σύγχρονη ονομασία των προϊστορικών Κυπρίων, ανεξάρτητων προέλευσης, που κατοικήσαν το νησί και ανέπτυξαν το δικό τους πολιτισμό μέχρι την καθόδο των Ελλήνων. Η διαδικασία του εξελληνισμού, αφομοίωσης και της σταδιακής εξαρίστησης τους φαίνεται να ολοκληρώθηκε στη προεκχωρημένη στάδιο μετα το μέσον της πρώτης χιλιετίας π.Χ.

Θεογραφία: 1. Η ενασχόληση, μελέτη και έρευνα σχετικά με τις θεότητες π.χ. η αιγυπτιακή θεογραφία. 2. Η απεικόνιση των θεότητων στην ζωγραφική.

Παραστασιολογία: Κλάδος της αρχαιολογίας και της ιστορίας της τέχνης (ενδεχομένως και άλλων επιστημών) που ασχολείται με τη μελέτη, ανάλυση, αποσύνθεση και την ερμηνεία των διάφορων συγκεκριμένων και αφηρημένων απεικονισεών και λοιπών παραστασεών.

Βιβλιογραφία

- E. Gjerstad et alii, *Swedish Cyprus Expedition*, vol. II (1935), III (1937), IV: 2 (1948).
E. Gjerstad, -The Phoenician Colonization and Expansion in Cyprus- RDAC (1979), pp. 230-54.
A. Hermany, Amathonte II: La sculpture, (Paris 1981).
J. Karageorghis, La Grande Déesse et son culte, (Lyon 1977).
V. Karageorghis, Excavations in the Necropolis of Salamis, vol. III (Nicosia 1973).
V. Karageorghis et alii, Fouilles de Kiton II: Objets égyptiens et égyptisants, (Nice 1976).
V. Karageorghis, Two Cyproite Sanctuaries of the End of the Cypro-Archaic Period, (Rome 1977).
S. Sophocleous, -De quelques aspects de l'ancienne religion de Chypre-, Kyriakai Spoudai MH (1984), pp. 129-42.
S. Sophocleous, Atlas des représentations chypéroarchaïques des divinités, (Göteborg 1985). [με λεπτομέρεια θεολογία].
S. Sophocleous, T. Georgiou, -Three unpublished antiquities in the Museum of the Pierides Foundation in Laraca-, Archaeologia Cypria I (1985), pp. 51-58.
S. Sophocleous, -L'Aphrodite en tant qu'anatalogie-, -Archaeologia Cypria I (1985), pp. 79-96, pls XV-XVI.
Σ. Σοφοκλεούς, -Αθηναίος λατρεία-, -Βάσιλης Αμανίαν-, -Βεξ-, -Βαΐτουλος-, -Ελ-, -Ερμής-, -Εσσανίων-, -Ηρακλής -Μιλκάρτ-, Μεγάλη Κυπριακή Εγκυλοπαίδεια, (Λευκωσία 1984).
S. Sophocleous, -A propos de figurines féminines crétoises et chypriotes. Types iconographiques communs-, Στ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Χανιά Κρήτης 24-30 Αυγούστου 1986.
Κ. Χ. Ιωαννίου, Η Αρχαϊκή Κύπρος εις τας ελληνικας πηγας, τόμ. Α'-Ε' (Λευκωσία 1971-83).
J.H.-S.H. Young, Terracotta Figurines from Kourion in Cyprus, (Philadelphia 1955).

THE CYPRO-ARCHAIC PERIOD

Religion and Art

S. Sophocleous

The political situation during the Cypro-archaic period (2nd half of the eighth to the 1st half of the fifth century BC) is characterized by instability due to the frequent foreign interventions and dominations of Cyprus. Despite this, a certain prosperity together with a deep religious feeling can be observed associated with a rich and superabundant artistic creation; the latter is dependent par-

ticularly on the religious world and its manifestations, as well as on the other different needs and occupations of everyday life. This attachment to the divine is to be interpreted through the countless sanctuaries and affluent creations of the conjectural arts. These artistic products were used as cult objects, as offerings to the sanctuaries and in the tombs and as amulets in every day life.

The Cypriot pantheon is characterized more by the pluralistic and polyvalent peculiarities and functions assumed by the main deities and their polymorphism than by its complicated formation. So the multifunctionism like the polymorphism of these deities, correspond fully to the needs of the believers, but they also emanate from the nature and personality of each divinity.

One of the main figures of the pantheon is the celestial god (Great God) personalizing the atmospheric phenomena and activities taking place in heaven that are mainly related to the aquatic element (clouds and rain) and to the light (sun and thunderbolt). This god has principally been identified with Zeus, Baal, Milkart, Amon, Apollon and Resher. He forms a couple with the other principal deity, the telluric mother-goddess (Great Goddess), who represents the fertility, conceived under its female aspect, and is noneother than the Cypriot Aphrodite, equivalent to Astarte. This divine couple forms a triad with the divinity incarnating the annual cycle of vegetation, mainly identified with a young god of the kind of Adonis, who is not unrelated with the infant held by the Great Goddess when represented as a Kourotrophos.

It seems that it is during the Archaic period that these deities came out more evidently from the stage of a latent aniconism and/or zoomorphism, which had possessed them more intensely in the previous older strata of the Cypriot religion; thus, they acquired an anthropomorphic aspect inspired most frequently by the geographical surroundings of the island (Egypt, Palestine, Phoenicia, Syria, Anatolia and the Hellenic world). This influx of foreign divine iconography is made through the identifications and syncretisms of the local deities with the equivalent foreign ones, the latter enriched the Cypro-archaic pantheon and its iconography with their presence.